

مرکز ملی پژوهش و نوآوری افغانستان

نامه بایسنغر

(سال نامه علمی - پژوهشی)

صاحب امتیاز: مؤسسه پژوهشی بایسنغر

مدیر مسئول و سردبیر: دکتر خلیل الله افضلی

مدیر داخلی: مسعود امینی

دستیار سردبیر: سیندخت تمنا

پوشه و برگ آرا: حسین علی ابراهیمی

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲ خورشیدی

شمارگان: ۵۰۰ جلد

رویه نامه: عبارت دعایی «هرات صانها الله عن الآفات و النکبات» و نظایر آن نوشته کاتبان گوناگون

نشانی پخش:

■ افغانستان، هرات، شهر نو، ضلع شمالی ارگ، پلاک ۱، ساختمان باغ شهر، مؤسسه پژوهشی بایسنغر

شماره های تماس: ۰۰۹۳۷۹۹۸۳۵۱۹۲ | ۰۰۱۴۲۴۵۰۲۹۳۲۱

شماره سوم نامه بایسنغر با حمایت مالی آژانس کمک و همکاری جمهوری ترکیه (تیکا) در هرات منتشر شده است.

مؤسسہ پژوهشی بایسنغر

نامهٔ بایسنغر

(سال نامهٔ علمی - پژوهشی)

(۳)

۱۴۰۲ خورشیدی

این شماره از مجله در پایگاه اینترنتی مؤسسہ پژوهشی بایسنغر به نشانی زیر قابل دسترس است:

WWW.BAYSUNGHUR.ORG

راه‌نمای نگارش مقاله

۱. مقاله باید حاصل پژوهش علمی نویسنده/نویسندگان دربارهٔ زبان و ادبیات فارسی و تاریخ خراسان کهن با تأکید بر پژوهش‌های مربوط به هرات باشد و در هیچ مجله یا مجموعه‌ای به چاپ نرسیده یا برای آن‌ها ارسال نشده باشد.
۲. مقاله به ترتیب باید شامل چکیده (۵ تا ۸ سطر) کلیدواژه‌ها (حداکثر ۵ واژه)، مقدمه (پرسش تحقیق، پیشینهٔ تحقیق، روش و منابع)، بحث و بررسی و نتیجه باشد و از ۱۵ صفحهٔ A۴، ۲۵ سطر تجاوز نکند.
۳. ارسال چکیدهٔ انگلیسی در صفحه‌ای جداگانه همراه با مشخصات نویسنده یا نویسندگان الزامی است.
۴. منابع مورد استفاده در پایان مقاله و براساس ترتیب الفبایی نام خانوادگی نویسنده به شرح زیر آورده شود:
کتاب: نام خانوادگی، نام، (تاریخ انتشار)، عنوان مقاله (داخل (۱))، نام نشریه، دوره/سال، شماره، شمارهٔ صفحات مقاله.
مجموعه‌ها: نام خانوادگی، نام، (تاریخ انتشار)، عنوان مقاله (داخل (۱))، نام ویراستار یا گردآورنده، نام مجموعه مقالات، محل نشر: نام ناشر، شمارهٔ صفحات مقاله.
سایت‌های اینترنتی: نام خانوادگی، نام نویسنده، تاریخ استفاده از سایت اینترنتی (داخل [])، عنوان موضوع (داخل (۱))، نشانی سایت اینترنتی.
۵. ارجاعات در متن مقاله به صورت پانویس (نام خانوادگی، نام، نام کتاب یا مقاله، تاریخ انتشار، شمارهٔ صفحه) نوشته شود.
۶. نقل قول‌های مستقیم بیش از ۵ سطر در صورت جدا از متن با فرورفتگی (نیم سانتیمتر) از دو طرف درج شود.
۷. توضیحات تکمیلی و معرفی منابع بیشتر در پیوند به موضوعات مختلف، در

یادداشت‌های مقاله ارائه شود.

۸. مقاله بر اساس شیوه‌نامه مؤسسه پژوهشی بایسنگر که در وب‌سایت مؤسسه قابل دسترس است، تنظیم شود. در صورت لزوم، مجله در ویرایش ادبی مقالات بدون تغییر محتوای آن آزاد است.

فهرست

- راه‌نمای نگارش مقاله ۵
- سرنامه ۱۱
- بخش نخست؛ جست‌وجو** ۱۷
- پیوند داستان سرایی عامه و مذهب عامیانه: بررسی نقش بی‌بی سستی در ابومسلم‌نامه ۱۹
دکتر آمنه ابراهیمی
- معروف بغدادی و نخستین فعالیت‌های کارگاه بایسنغر میرزا ۳۹
دکتر شیوا میهن
- محزّر مجالس العشّاق؛ سلطان حسین بایقرا ۸۳
دکتر مهدی بیلافی
- آئینه‌شاهی؛ واکاوی اندیشه مولانا حسین واعظ کاشفی در تکوین مکتب سیاسی هرات ۱۱۱
دکتر داوود عرفان
- آگاهی‌های تازه درباره‌ی امیر جمال الدین عطاء الحسینی ۱۳۳
دکتر خلیل‌الله افضلی
- مقایسه‌ی افسانه‌ها و حکایت‌های مقدمه‌ی شاهنامه‌ی بایسنگری با روایت‌های شفاهی ۱۷۳
دکتر محمد جعفری قنواتی
- پژوهشی در آب‌انبارهای محله‌ی قضاّت در شهر کهنه‌ی هرات ۱۸۵
غلام‌محمد عاصم و دکتر تتسویا اندو | برگردان از انگلیسی؛ طه آور
- جعفر بایسنگری؛ حیات، هنر و شیوه ۲۰۹
سید امیر منصوری
- اولنگ‌اولنگ، ترانه‌ی مراسم عروسی مردم هرات ۲۴۷
دکتر اسدالله شعور

- آرامگاه محمد غازی در فوشنج ۲۸۱
 دکتر برنارد اوکین | برگردان از انگلیسی: سیندخت تمنا
- تکمله‌ای بر مقاله «آرامگاه محمد غازی در فوشنج» و آخرین مرمت این بنا ۳۱۵
 سیندخت تمنا
- بخش دوم؛ هرات‌شناسی** ۳۲۷
- تذکره الصالحین یا حصه سوم رساله مزارات هرات ۳۲۹
 دکتر محمد شعیب مجددی
- مقامات مولانا کلان زیارتگاهی ۳۴۹
 دکتر عارف نوشاهی
- دو فرمان سلطان حسین بایقرا در آرشیو ملی افغانستان در کابل ۳۷۷
 دکتر شیوان ماهندرا راجا | برگردان از انگلیسی: معصومه نظری
- نگاهی به کتاب مروارید خراسان؛ تاریخ هرات ۴۰۱
 رادک سیکورسکی | برگردان از انگلیسی: دکتر سید رضا کاظمی
- نگاهی به کتاب مروارید خراسان؛ تاریخ هرات ۴۰۹
 دکتر کریستینا نوله کریمی | برگردان از انگلیسی: دکتر سید رضا کاظمی
- نگاهی به کتاب تاریخ هرات از چنگیزخان تا امیر تیمور ۴۱۳
 دکتر شیوان ماهندرا راجا | برگردان از انگلیسی: سید وهاب فروغ طبیبی
- بازتاب اندیشه‌های جامی در آثار منطقه ۴۲۳
 دکتر محمد افضلی
- معرفی کتاب قدرت، سیاست و مذهب در ایران عهد تیموری ۴۳۵
 دکتر داوود عرفان
- مرواریدی در هرات ۴۴۳
 دکتر اسراء السادات احمدی
- کتابخانه‌های آبدان مسجد جامع هرات ۴۵۱
 دکتر خلیل‌الله افضلی
- از نامه ادبی هرات ۴۵۷
 عبدالغفور سنگانی
- جایابی باغ نعمت‌آباد و بناهای بازمانده از آن ۴۶۵
 مسعود امینی
- خانقاه پوران ۴۸۷
 حمیدالله کامگار

۴۹۵	بخش سوم؛ هریوکان
۴۹۷	پهلوان محمد ابوسعید و ترجمه فارسی رساله حالات پهلوان محمد مقدمه: مسعود امینی برگردان رساله از ترکی جغتایی: احمد حسینی مروی
۵۲۱	بخش چهارم؛ عرضه داشت
۵۲۳	گزارش کاری مؤسسه پژوهشی بایسنغر
۵۳۳	بخش پنجم؛ تازه درگذشتگان
۵۳۵	غلام حیدر اسیر هروی
۵۳۹	محمد آصف فکرت هروی
۵۴۳	فضل الله زرکوب
۵۴۹	دکتر اسدالله حبیب
۵۵۵	عبدالله سمندر غوریانی
۵۶۵	عبدالکریم تمنا
۵۶۹	محمد شاه واصف باختری
۵۸۱	گزارش مختصری از برنامه های بازسازی دفتر تیکا در هرات

(۵)

رازه و خواجه

لیلی و مجنون، ۸۳۵ ق.، کتابت جعفر بایسنغری، نسخه شماره ۱۹۹۴.۲۳۲، موزه هنر متروپولیتن، نیویورک.

جایابی باغ نعمت آباد و بناهای بازمانده از آن

مسعود امینی^۱

مقدمه

شهر هرات از دیرباز به این سو به دلیل داشتن آب و هوای خوش و فضاهای سبز، شهره شهرها بوده است؛ شاید هم همین مسأله دلیلی بر این باشد که حاکمان گرایش خاصی بدین شهر نشان می دادند و این جا را مسکن و مأوای خویش انتخاب می کردند. این شاهان نه تنها دل بسته آب و هوای این خطه بودند، که بر سرسبزی و فرحناکی آن نیز افزودند.

دوره تیموریان که از ادوار پر بار تاریخ این سرزمین می باشد، به رفاه و آسایش، آبادی و ایجاد تأسیسات، نمونه و کم نظیر است؛ چنانچه در کنار سایر عمارت ها و تأسیسات، ساختن باغ های باشکوه و شاهانه از علایق و گرایشات تیمور و شاهزادگان تیموری بوده است. در منابع دوره تیموری می بینیم که سلطان حسین خودش در نقشه و طرح باغ ها صاحب نظر بوده و در ایجاد این مکان های روح افزا گشاده دستی می کرده است. این چنین است که برگ های کتب تاریخی و ادبی این دوره به نام و توصیف باغ های بی شماری در این شهر، از جمله باغ جهان آرا، باغ دلگشا، باغ زبیده، باغ زاغان، باغ نعمت آباد، باغ نظرگاه، باغ پرزه، سفید، چمن آرا، قرنفل، مختار، خیابان، نو و... زینت یافته است. شهر هرات که پایتخت شهزادگان تیمور بود، به نگارستانی می ماند که از کرانه و میانه با باغ هایی بنام، مزین و مجلل گردیده بود. یکی از این باغ های نامدار، باغ نعمت آباد است که در نعمت آباد، امتداد دولت خانه به سوی گازرگاه، به دستور سلطان حسین و امیر علی شیر نوایی ساخته شد و حضرت مولانا عبدالرحمن جامی نیز دوران پیرانه سری خود را در حجره ای که در این باغ برایش تدارک دیده بود، سپری کرد.

آنچه که امروز موقعیت باغ نعمت آباد را برای ما تثبیت می کند، یکی موجودیت آرامگاه پهلوان محمد ابوسعید، کشتی گیر عهد تیموریان هرات است که به امر سلطان حسین و امیر

علی شیر، در این باغ که لنگرگاه پهلوان بود دفن شد، دوم موجودیت پل تولکی معروف به «پل باباکمال» است، که تا کنون هر دوی آن آباد و پابرجاست.

در این پژوهش با تکیه بر روش توصیفی - تاریخی - میدانی و با استفاده از منابع تاریخی و میدانی، به پرسش‌های زیر پاسخ داده‌ایم.

- بانی/بانیان این باغ چه کس/کسانی بوده و سال تأسیس و وجه تسمیه آن چگونه است؟
- موقعیت و مساحت این باغ چگونه و چقدر بوده است؟
- چه عمارت‌هایی درون باغ وجود داشته است؟
- کاربری‌های درون باغ چه بوده است؟
- وضعیت کالبدی، خطرات و تأثیرات محیطی و انسانی بر باغ از گذشته تا کنون چگونه بوده است؟

منابع دست اولی چون *مجالس النفایس* و رساله *حالات پهلوان محمد* از امیر علی شیر نوایی، *مآثر الملوک غیاث‌الدین خواندمیر*، *منشآت معین‌الدین اسفزاری*، *منشآت عبدالله مروارید*، *منشأ الانشاء شهاب‌الدین خوافی*، *مقامات جامی* از باخیزی، رساله *تقسیم آب قلب هرات* از ابونصری هروی و ... به بانیان باغ و عمارات داخل باغ اشاره کرده‌اند. منابع دست دومی چون *باغ‌نامه صابر هروی*، *تعلیقات رساله مزارات هرات* از فکری سلجوقی و ... به موقعیت و کاربری‌های درون باغ پرداخته‌اند. مهم‌تر از همه، منابع میدانی است که شامل مقبره پهلوان محمد و باغچه‌ای از بقایای باغ نعمت‌آباد و موجودیت پل تولکی است که موقعیت و وضعیت کنونی باغ را مسلم می‌دارد.

سال تأسیس، بانی و وجه تسمیه باغ نعمت‌آباد

همان‌طور که در مقدمه خاطر نشان کردیم، سلاطین تیموری در طرح و ایجاد باغ‌ها مستقیم دخالت داشتند و از این میان بیشتر باغ‌های شهر هرات در زمان سلطان حسین بایقرا (حک. ۸۷۳ - ۹۱۱ ق.) اساس گذاشته شد و گسترش یافت؛ چنان که صاحب *حبیب‌السیر* می‌گوید: «[سلطان حسین] به بناء بقاع خیر از مساجد و مدارس و خواتق و رابطه به غایت مایل و راغب بودی و قصبات معموره و مستغلات مرغوبه از خالص اموال خویش خریده وقف نمودی، در تعمیر قصور دلگشا و عمارات فرح‌افزا بسیار سعی و اهتمام کردی، در طرح باغ و بساتین و نضارت اشجار و ریاحین بنفس نفیس لوازم جد و اجتهاد به جای آوردی ...». یا واله اصفهانی می‌نویسد که: «چندان از عمارات عالی‌شأن و باغات ارم‌نشان در دارالسلطنه هرات اساس انداخته که شرح آن در حوصله بیان نمی‌گنجد ... امرا و ارکان دولت آن حضرت، چون میلان خاطر ... وی را به احداث عمارات رفیع و ابداع باغات بدیع می‌دانستند، هر یک از ایشان

سراهای خوب و منازل مرغوب، اساس انداختند و قصور خالی از عیب و در کمال تکلف و زیبایی ساختند»^۱.

عبدالواسع باخرزی زندگی نامه نویس مولانا جامی، در ذیل عنوان «قرارگرفتن هرات به منزلت مستقر سریر ابوسعید گورکان و احداث خیابان»، از احداث جاده ای وسیع به سوی گازرگاه و احداث باغ دلگشا و منزل های فرح افزا در این مسیر خبر می دهد:

چون به تأیید حضرت سبحانی قبة الاسلام هرات مستقر سریر سلطنت اعلی حضرت سلطانی صاحبقرانی گشت، در مقام سعادت قرین که مطلع آفتاب ولادت فرخنده آئین آن حضرت بود، در سال هشت صد و چهل و دو که همین عبارت به زبان را از آن تاریخ باز می گوید تا مزار کرامت آثار گازرگاه، جاده ای وسیع در غایت تکلف و زیبایی به اضعاف وضع خیابان قدیم احداث فرمود، و در بیت الشرف سلطانی که موضع ولادت سعادت پناه بود به احداث باغ دلگشای و عمارت قصرها و سرمنزل های فرح افزای فرمان داده و معماران دانشور روزگار، قدم در دایره اختراع نهاده، در آن عرصه بدیع که در نزاهت و طراوت از باغ ارم دلگشا تر و از بوستان فردوس روح افزا تر است، چهار باغ وسیع بنیاد نهاد ... و آن حضرت [مولانا جامی] بر حسب اشارت سلطانی که دو بار به التماس ترتیب کتابه ای قصر آن آراسته، دو قصیده غوا ... در غایت لطافت پرداخت. اولهما بر این موجب که:

حبذا قصری که ایوانش ز کیوان برتر است قبه اولای او بالای چرخ اخضر است

و ثانیهما بر این اسلوب که:

درین سراچه که چرخش کمینه تاق ناست همیشه قامت از بار دل چو «طا» دوتا است^۲

گرچه در این عبارات باخرزی، نامی از نعمت آباد نرفته و تنها از باغ دلگشا و جهان آرا و منزل های فرح افزا در میان است اما بعید نیست که احداث این جاده وسیع در غایت تکلف و زیبایی که منتهی به گازرگاه است، اساسی برای باغ ها و قصرهای اطراف آن نیز بوده باشد نعمت آباد هم طوری که بعد خواهیم دید، در طرف این جاده واقع بوده است.

بگذریم از این که در جملات باخرزی تناقضاتی نیز به چشم می خورد. به طور مثال سال ۸۴۲ق. را که باخرزی عنوان کرده، سال تولد سلطان حسین و از سال های حکمرانی شاهرخ

۱. افضل، خلیل الله و عزیز، محمود، «جایابی باغ جهان آرای هرات و ضرورت انجام تحقیقات باستان شناسی»، نامه بایسنغر، شماره ۲، ۱۳۹۹، ص ۳۶۴.

۲. نظامی باخرزی، عبدالواسع، مقامات جامی، مقدمه و تصحیح و تعلیقات نجیب مایل هروی، چاپ اول، ۱۳۷۱، ص ۱۴۷.

تیموری است نه سلطان ابوسعید گورکانی (۸۵۵ - ۸۷۳ ق.). نکته دیگر این که قصیده «حبذا قصری» در دیوان جامی، به نام سلطان حسین مزین است و سه دیگر این که قصیده کتابه با توجه به محتویات آن باید پس از اعمار و آبادانی باغ [جهان‌آرا] (حدود ۸۹۰ ق.) سروده شده باشد که با زمان حکومت سلطان ابوسعید گورکانی فاصله زیادی دارد.^۱

خواندمیر مورخ مشهور عصر تیموریان هرات، نعمت‌آباد را از آبادی‌های سلطان حسین می‌نگارد: «نعمت‌آباد: از جمله ابنیه رفیعۀ سلطان با دین و داد [= سلطان حسین] است».^۲ همچنان که اسفزاری در منشور موقوفات همایونی، خانقاه نعمت‌آباد را که بخشی از آبادی‌های درون باغ بوده، در ردیف بناهای بدایع سلطان حسین عنوان می‌کند: «... و خانقاه منفعت آثار موسوم به نعمت‌آباد، که بنای آن از بدایع ابنیه بنای همت رفیع [= سلطان حسین] بنیاد است».^۳

تحقیقات عبدالرئوف فکری سلجوقی تأیید می‌کند که باغ و سرایی که مستأ به نعمت‌آباد است، ساخته و پرداخته خود سلطان حسین و شخص امیر علی شیر نوایی است: «سلطان حسین بایقرا و امیر علی شیر هر دو در دولت‌خانه به دنیا آمده و آن جا بزرگ شده‌اند. مرحوم امیر علی شیر با سلطان حسین بر سر پل تولکی، باغ و سرای دیگر نیز ساخته بودند که به نعمت‌آباد معروف بوده و حضرت جامی نیز اواخر حیات خویش را در نعمت‌آباد گذراند...».^۴

اگر خانه پدری سلطان حسین در همین ساحه دولت‌خانه^۵ بوده باشد، تولد هر دو بزرگ‌زاده (سلطان حسین و امیر علی شیر) که برادر رضاعی^۶ هم نیز بوده‌اند، در همین سرای اتفاق افتاده و دوران طفولیت خود را هر دوی ایشان در این ساحات سپری نمودند و بعید نمی‌نماید همین که بزرگ شده‌اند و صاحب تاج و تخت (۸۷۴ ق.)، مقدم بر هر چیز به شأن و شوکت این ساحات و باغ‌ها، به پاس خاطرات دوران کودکی و خانه پدری، پرداخته باشند.

تا این جا دریافتیم که رأی قاطع همین است که بانی نعمت‌آباد، سلطان حسین بایقرا و وزیر کبیرش امیر علی شیر نوایی است که از ابتدای تخت‌نشینی (۸۷۴ ق.) تا پایان حکومتداری خود (۹۱۱ ق.)، به ساخت و ساز قصرها، باغ‌ها، بناهای خیریه، مساجد، اماکن موقوفه و ...

۱. افضل، خلیل‌الله و عزیز، محمود، «جایابی باغ جهان‌آرای هرات و ضرورت انجام تحقیقات باستان‌شناسی»، نامه بایسنغر، شماره ۲، ۱۳۹۹، ص ۳۷۶.

۲. خواندمیر، غیاث‌الدین، *مآثر الملوک*؛ به ضمیمه خاتمه خلاصه الاخبار و قانون همایونی، تصحیح میرهاشم محدث، چاپ اول، ۱۳۷۲، ص ۱۹۹.

۳. اسفزاری، معین‌الدین، منشآت، تصحیح سید امیر جهادی حسینی، ۱۳۹۸، ص ۵۱.

۴. واعظ، اصیل‌الدین و دیگران، رساله مزارات هرات، تصحیح و تعلیقات فکری سلجوقی، ۱۳۸۶، ص ۳۴۰.

۵. ظاهراً ساحه نعمت‌آباد هم در امتداد دولت‌خانه به سوی گازرگاه واقع بوده‌است.

۶. نک. (سابلتی، ماریا اوا، *میر علی شیر نوایی و روزگار او* (مجموعه مقالات)، ترجمه دکتر جواد عباسی، ۱۳۹۵).

همّت گماشته اند.

در وجه تسمیه این باغ به نعمت آباد اشاره‌ای مشخص و مدلل نیافتیم. تنها در *مآثر الملوک* خواندمیر به این جمله برمی‌خوریم که: «نعمت آباد: از جمله ابنیه رفیعۀ سلطان با دین و داد است و اسمش با مسما موافقت تمام دارد»^۱. احتمال دوم انتساب باغ به ساحۀ نعمت آباد، مسمای جزء به کل است؛ چنان که باغ دولت‌خانه منسوب به محل دولت‌خانه است.

موقعیت و مساحت باغ نعمت آباد

وقتی اسفزاری از باغ جهان‌آرای و قصر دلگشا به فرمان سلطان حسین سخن می‌راند، در نواحی این باغ و قصر از باغ‌ها و عمارت‌های دیگر یاد آور می‌شود: «چون ساحت همّت عالی حضرت سلطانی وسیع و بنای دولت ابد وصلش رفیع بود، با وجود چندین عمارات خوش، و باغ‌ها و منتزهات دلکش ... سر همّت بدان‌ها فرود نیاورد و به طرح باغی از همه بزرگ‌تر، و بنیاد قصری از همه آن‌ها بدیع‌تر فرمان داد، و موضع آن مابین شرق و شمال هرات در محلی که نظرگاه جان‌های پاک آسوده‌های گازرگاه است و مقام ولادت همایون آن حضرت بود مقرر گشت ... و نواحی و حوالی آن موضع از باغات جان‌فزا و عمارات آسمان فضای ساحتش نمودار خورنق و سدیر و طیره‌گر حیات مستنیر و فلک مستدیرست ...»^۲. این توجّه سلطان به ساحت ولادتگاهش و ساخت و ساز باغات جان‌فزا و عمارات آسمان فضای ساحت احتمالی این اماکن طرب‌انگیز را در امتداد خیابان سلطانی به سوی گازرگاه نشان می‌دهد.

شهاب‌الدین احمد خوافی در *منشأ الانشاء* خود ذیل «فرمان تقرر شمس‌الدین محمد بحرآبادی به صفت مدرّس در مدرسه سلطانی باغ جهان‌آرای»، از همجواری و اتصال باغ جهان‌آرای با لنگر نعمت‌آباد یاد می‌کند: «و از آن جمله مقارن این احوال که در شارع خیابان قدیم دارالسلطنه هرات ... در شمالی باغ جهان‌آرای متصل به لنگر دریانوال نعمت‌آباد که علی‌الدوام و الاتصال نیت تربیت عظمای علمای زمان و ترتیب اسباب رفاهیت خاطر طالبان و متوجهان از مایده موهبت الهی به وفور نعمت، آباد باد»^۳. تحقیقات امروزی موقعیت باغ جهان‌آرای را در شمال «باغ نظرگاه» و بالای جوی نو تثبیت می‌کند و این نقل خوافی هم ما را به تثبیت موقعیت این باغ بیشتر کمک می‌کند، چرا که موجودیت مقبره پهلوان محمد (لنگرگاه) در بالای جوی نو سمت چپ، راه کنونی شهر به گازرگاه ساحۀ نعمت‌آباد را مشخص

۱. خواندمیر، *غیاث‌الدین، مآثر الملوک*؛ به ضمیمه خاتمه خلاصه الاخبار و قانون همایونی، تصحیح میرهاشم محدّث، چاپ اول، ۱۳۷۲، ص ۱۹۹.

۲. اسفزاری، معین‌الدین، *روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات*، تصحیح سید محمدکاظم امام، ج ۲، ۱۳۳۹، صص ۳۱۷ و ۳۱۸.

۳. خوافی، ابوالقاسم شهاب‌الدین احمد، *منشأ الانشاء*، ج ۱، به کوشش رکن‌الدین همایون فرخ، ۱۳۵۷، ص ۱۲۸.

می‌سازد و اتصال باغ جهان‌آرا به لنگر این پهلوان نشان می‌دهد که حد فاصل این دو باغ تا حدودی همین راه کنونی شهر به گازرگاه است.

موجودیت مدرسه سلطانی در کنار لنگر نعمت‌آباد موردی است که پرسش برانگیز است. مدرسه سلطانه‌حسین بر سر جوی انجیل در خیابان هرات شناخته شده است؛ چنانچه در اوصاف و موقعیتش خواندمیر چنین می‌گوید: «از جمله عمارات وسعت صفات رفعت سمات ظاهر دارالسلطنه هرات، مدرسه و خانقاهی است که معماران آستان سلطان صاحبقران، در سر پل انجیل ساخته و پرداخته‌اند ... و هر یک از این بقاع مشتمل است بر گنبد‌های عالی و جماعت خانه‌های متعالی و تاق‌های رفیع و رواق‌های منیع ... و در مدرسه غربی، سلطان شرقی انتساب از غایت عاقبت‌اندیشی، جهت مقبره همایون به ترتیب گنبدی در کمال زیبایی اشارت فرموده‌اند ... و حالا درین مدرسه و خانقاه هشت نفر [از جمله مولانا واعظ کاشفی] از مشاهیر علمای دانشور به منصب تدریس مفتخر و سرافرازند»^۱. و همین خواندمیر نعمت‌آباد را مکانی می‌داند که پیکر پهلوان محمد ابوسعید در آن مسکن‌گزین شده و از مقدم شریف پهلوان بقعه نعمت‌آباد را در اوج رواج و رونق می‌داند. این در حالی است که منابع دیگری از همجواری مدرسه و نعمت‌آباد خبر می‌دهد. به نقل از اسفزاری، سلطان حسین کسانی را به بعضی از موقوفات و محلات می‌گمارد و از موقعیت این مدرسه در کنار لنگر نعمت‌آباد و قریب به خیابان سلطانی که به گازرگاه منتهی می‌شود، یادآور شده است: «بعد از التزام فرایض مکتوبه و مواظبت وظایف مندوبه، دواعی خاطر افاضت شعار بر انتظام اسباب موقوفات مزار حضرت والدۀ بزرگوار به موضع خیابان مختار و خانقاه منفعت‌آثار موسوم به نعمت‌آباد، که بنای آن از بدایع ابنیه بنای همّت رفیع بنیاد است، در مدرسه مقدّسه که در جوار همان خانقاه مجردپناه قریب به خیابان سلطانی به گازرگاه اتمام خواهد یافت، برگماشته‌ایم ...»^۲. همچنان در منشأ الانشاء خوانفی دیدیم که از فرمان استخدام مدرّسی در مدرسه سلطانی در باغ جهان‌آرای متصل به لنگر نعمت‌آباد یادآور می‌شود. محقق سرشناس معاصر، ماریا اوا سابتلنی^۳ نیز به نقل از امیر علی شیر چنین می‌نویسد: «او [امیر علی شیر] یادآور می‌شود که مدرسه سلطان حسین که آن را «نعمت‌آباد» می‌خواند نیز در همین مسیر [جنوب مسیر عمومی] قرار داشت. بنا بر این آبراه انجیل میان مدرسه و خانقاه جاری بود اما هر دو یک مجموعه را تشکیل می‌دادند»^۴.

۱. خواندمیر، غیاث‌الدین، *مآثر الملوک*؛ به ضمیمه خاتمه خلاصه الاخبار و قانون همایونی، تصحیح میرهاشم محدّث، چاپ اول، ۱۳۷۲، ص ۱۹۵.

۲. اسفزاری، معین‌الدین، *منشآت*، تصحیح سید امیر جهادی حسینی، ۱۳۹۸، ص ۵۱.

3. Maria E. Subtelny

۴. سابتلنی، ماریا اوا، *میر علی شیر نوایی و روزگار او (مجموعه مقالات)*، ترجمه دکتر جواد عباسی، ۱۳۹۵، ص ۱۰۰.

با این دلایل می‌توان گفت که مدرسه سلطانی در باغ جهان‌آرای غیر از مدرسه سلطان حسین در خیابان بر سر جوی انجیل است، اما نقل ماریا نشان می‌دهد که ایشان هر دوی این مدرسه را یکی دانسته که درین امر به خطا رفته است. از طرف دیگر، ما به عبارت «مدارس سلطانیه» در منابع عصر تیموری (سلطان حسین) برمی‌خوریم که نشان می‌دهد مدارس بیشتری به نام سلطان حسین ساخته شده، چنان که در منشآت عبدالله مروارید می‌خوانیم: «... با وجود بقاع خیری که از آثار احسان همایون احداث و ایجاد یافته، چون خانقاه چهارسوق بلده هرات و مدارس سلطانیه و خانقاه سر پل انجیل و مزار حضرت بیگم بزرگ و لنگر نعمت آباد و غیر ذالک که هر روزه طعام بسیار هر یک به مستحقان می‌رساند و خواتق و مزارات بزرگ که بندگان حضرت اعلی رواتب مقرر فرموده‌اند و به سعی همایون بی‌تعطیل، فواید آن به مسلمانان می‌رسد ...»^۱.

ما در یک جای از اسفزاری عبارت «مجتمع نعمتی» را می‌شنویم که سرای امیر علی شیر نوایی را از نخستین سازه‌های این مجتمع عنوان می‌کند و این یادآور مجموعه اخلاصیه است. به نظر می‌رسد که در ساحه نعمت آباد هم آبادی‌های متعدد از جمله باغ نعمت آباد، خانقاه نعمت آباد، سرای امیر علی شیر و سلطان حسین و ... ساخته شده است اما آنچه که اکنون باقی مانده و موقعیت ساحه باغ را برای ما تا حدودی تثبیت می‌کند، خانقاه پهلوان محمد کشتی‌گیر است که در نعمت آباد به حمایت مستقیم سلطان حسین و امیر علی شیر تأسیس می‌شود و هنگامی که پهلوان از دنیا رحلت می‌کند، بنا بر رسم معمول، در لنگرگاه خود مدفون می‌شود که خوش بختانه مقبره پهلوان تا اکنون آباد و پابرجاست. مورد دوم که در تثبیت حدود نعمت آباد ما را کمک می‌کند، موقعیت پل تولکی است که تا اکنون این پل هم آباد و مورد استفاده مردم است. پل تولکی که به «پل باباکمال» مشهور است، بر اساس اطلاعات کتاب *روضات الجنات*، در جنوب «تخت صفر» بالای جوی نو در مسیر شهر به گازرگاه بسته شده است اما فکری سلجوقی در تعلیقات رساله *مزارات هرات*، پل تولکی را «پل خشتی» می‌خواند که در شمال دولت خانه بین دو پل روی جوی نو، یکی در راه عام تخت صفر و دیگر در راه عام باغ مراد به گازرگاه، بسته شده و تنها اهالی دولت خانه از آن استفاده می‌کنند. وی مدفن پهلوان محمد را در شرق پل تولکی در خاکریز شمالی جوی نو می‌داند. رضا مایل هروی پل تولکی را بر سر راه قدیم گازرگاه خوانده است و تری آلن نیز در نقشه‌اش آن را بر روی جوی نو و در جنوب تخت صفر مشخص کرده است. با توجه به گفته‌های بالا، پل

۱. مروارید، شهاب الدین عبدالله، منشآت، تصحیح اسراء السادات احمدی، ۱۳۹۸، ص ۱۰۰.

تصویر ۱: موقعیت پل تولکی و بخشی از بقایای خشتی آن روی جوی نو در جنوب تخت صفر، عکاس: محمود عزیزی، ۲۰۲۰

جنوب تخت صفر و بالای جو نو در مسیر راه عام به سمت گازرگاه موقعیت داشته است. در تحقیقات سال‌های اخیر نیز دانشمندانی چون اوتو فرانک از ساحه مورد نظر که گفته می‌شود پل تولکی باشد، خشت‌های دوره تیموری را به دست آورده‌اند. این پل بارها مرمت شده و تا کنون بقایای آن در ساحه دیده می‌شود.^۱

آرامگاه پهلوان محمد که موقعیت باغ نعمت‌آباد را برای ما تثبیت می‌کند، در امتداد جوی نو به فاصله حدوداً ۱۷۰ متر از جنوب پل تولکی در جنب شرقی جوی نو، علم افراشته است (تصویر ۲). از آن جا که منابع دست اول و معتبری گواه بر خوابگاه ابدی پهلوان محمد در نعمت‌آباد است، جای شکی نمی‌ماند که باغ نعمت‌آباد در همین ساحه بوده است. در رساله حالات پهلوان محمد به قلم امیر علی شیر آمده است که: «سلطان صاحبقران مدفن پهلوان [محمد] را در نعمت‌آباد جایی که برای پهلوان ساخته شده بود، تعیین کرده، در همان جا دفن کردند».^۲ همچنان که خواندمیر چنین تذکر می‌دهد: «چون [پهلوان محمد] از عالم انتقال کرد، در بقعه

۱. افضل، خلیل‌الله و عزیزی، محمود، «جایابی باغ جهان‌آرای هرات و ضرورت انجام تحقیقات باستان‌شناسی»، نامه بایسنغر، شماره ۲، ۱۳۹۹، ص ۳۷۰ - ۳۷۱.

۲. نوایی، علی شیر، «پهلوان محمد ابوسعید و ترجمه فارسی رساله حالات پهلوان محمد»، مقدمه مسعود امینی، ترجمه احمد حسینی مروی، نامه بایسنغر، شماره ۳، ۱۴۰۲، ص ۵۱۵.

تصویر ۲: موقعیت مدفن پهلوان محمد، جنب شمالی جوی نو، بین پل تولکی و پل خیابان گازرگاه بالای جوی نو

نعمت آباد که به یمن مقدم شریفش در غایت رواج و رونق بود، مدفون گردید ...^۱. همچنان که در تصویر ۲ می بینیم، در زیر جوی نو قسمت غربی پل تولکی، ساحاتی از زمین بدون کدام آبادی است و تا هنوز وقف اوقاف می باشد. احتمال زیاد می رود که این ساحه بخشی از بقایای باغ نعمت آباد باشد که تا اکنون باقی مانده است. دیگر این که در قسمت جنب شرقی مقبره، باغچه کوچکی به مساحت ۱۷۰ متر مربع با دیوار گلی و سیم خاردار احاطه شده است (تصویر ۳)، و نشانه و بقایایی از باغ نعمت آباد است که حتی از سمت مقبره، این باغچه دیوار هم ندارد؛ گویا تا اکنون هم مقبره پهلوان در نزد اهالی جزئی از باغچه پنداشته می شود.

اگر قبر پهلوان را چنانچه که از منابع برمی آید در حیطه باغ نعمت آباد بدانیم، برای بیننده مدفن پهلوان محمد از بالای پل جوی نو که در خیابان باغمراد به سمت گازرگاه بالای جوی نو بسته شده است، در جنب شمالی به فاصله بسیار کمی قابل دید است.

نکته پایانی که ما را باز هم به تعیین و تثبیت موقعیت باغ مورد نظر کمک می کند، خود جوی نو است. به رؤیت باغ های دیگر احتمال زیاد می رود که جوی نو از داخل باغ نعمت آباد می گذشته و ساحات دو طرف جوی (از جانب شرق به شمول لنگرگاه پهلوان و از جانب

۱. خواندمیر، غیاث الدین، *مآثر الملوک*؛ به ضمیمه خاتمه خلاصه الاخبار و قانون همایونی، تصحیح میرهاشم محدث، ۱۳۷۲، چاپ اول، ص ۲۰۸.

نامه: بایسنغر، شماره سوم، ۱۴۰۲ خورشیدی

تصویر ۳: مقبره و قسمتی از باغ که توسط دیوار گلی و سیم خاردار محاط شده‌است، زمستان ۱۳۹۹ خورشیدی

غرب زمین‌هایی که تا اکنون وقف اوقاف است) محدوده احتمالی باغ نعمت آباد را برای ما ترسیم می‌کند (تصویر ۴).

و اما مساحت تخمینی باغ نعمت آباد؛ در رساله طریق قسمت آب قلب، ابونصری هروی (ص ۵۴) قُلب کشتی‌گیران را یک نفر مرد جوی ذکر کرده‌است. همچنان در این کتاب مقدار مساحت زمین برای یک مرد جوی چنین مذکور است: «از جانب افاضل‌پناهی، علامه العلمایی کمالاً شیخ حسینا مشهور است که فرموده‌اند:

اراضی سه‌مَرده نزد دهقان جریب وی صدو شصت است زمین‌سان
ز بالاجو جریب اوست هشتاد شمر پنجه میان و سی ز پایان»^۱

گویا اراضی شهر به سه قسمت بالابلوک، میان بلوک و پائین بلوک تقسیم بوده‌است و هر مرد جوی از بالابلوک ۸۰ جریب، میان بلوک ۵۰ جریب و پائین بلوک ۳۰ جریب سهم دارد. باغ مورد نظر ما که شامل در اراضی میان بلوک است، سهم هر مرد جوی ۵۰ جریب می‌شود. قُلب کشتی‌گیران را همان نعمت آباد که مقر لنگر پهلوان محمد و «قریب به صد کشتی‌گیر از خدام و شاگردان» اوست بدانیم، روی این حساب مساحت باغ نعمت آباد را می‌توان همان ۵۰ جریب دانست.

۱. ابونصری هروی، قاسم بن یوسف، رساله طریق قسمت آب قلب، مقدمه، تحشیه، تعلیق و تصحیح مایل هروی، ۱۳۸۶، ص ۱۴.

۲. برای اطلاعات بیشتر نک. همان، ص ۵۴.

تصویر ۴: محدودهٔ احتمالی باغ نعمت‌آباد، جنب شمال غربی پلی که بالای جوی نواز خیابان گازرگاه بسته شده

عمارت‌های درون باغ

آنچه که از منابع دست اول به دست می‌آید، همانا لنگرگاه یا خانقاه پهلوان محمد کشتی‌گیر در ساحهٔ این باغ است. در بیشتر منابع نام نعمت‌آباد با نام پهلوان محمد گره خورده است. رباعی امیر علی شیر نوایی در *مجالس النفایس* که به پهلوان محمد سروده است، این سخن را مستدل می‌سازد:

در کعبه و دیر ما به ارشاد تویم در صومعه و میکده با یاد تویم
ذاکر سحر و شام به اوراد تویم یعنی که خراب نعمت‌آباد تویم

خالی از لطف نخواهد بود که پاسخ پهلوان را هم بشنویم:

ای میر تو پیر و ما به ارشاد تویم دایم به دعاگویی و با یاد تویم
این شهر به تو خوش است و ما با تو خوشیم مردم و خراب استرآباد تویم^۱

پهلوان محمد در فن کشتی‌گیری سرآمد دوران خود و از ندیمان امیر علی شیر نوایی است.

۱. نوایی، امیر علی شیر، *تذکرهٔ مجالس النفایس*، ترجمهٔ شاه محمد قزوینی، به سعی علی اصغر حکمت، ۱۳۶۸، ص ۲۶۴.

وی در سلک طریقت مقام و منزلتی دارد، تا جایی که امیر علی شیر از ارادتمندان پهلوان محمد بود و او را «سر و سرحلقه اهل طریقت» می‌داند و در باب حالات وی رساله‌ای علی‌حده تألیف نموده‌است. این مقام و مرتبت پهلوان در نزد بزرگان بود که به امر سلطان حسین و امیر علی شیر در نعمت‌آباد برای پهلوان لنگرگاهی تهیه و تدارک دیدند.

لنگرگاه پهلوان محمد ابوسعید

تعلق خاطر سلطان حسین و امیر علی شیر به نعمت‌آباد که صباوت و نوجوانی را در این محلات و باغات گذرانده بودند و ارادت و اخلاص این دو بزرگ به شخص پهلوان محمد، بر آبادی و شأن و شوکت این لنگرگاه افزوده بود؛ «دوای خاطر افاضت شعار بر انتظام اسباب موقوفات مزار حضرت والده بزرگوار به موضع خیابان مختار و خانقاه منفعت آثار موسوم به نعمت‌آباد که بنای آن از بدایع ابنیه بنای همت رفیع بنیاد است، در مدرسه مقدسه‌ای که در جوار همان خانقاه مجردپناه قریب به خیابان سلطانی به گازرگاه اتمام خواهد یافت، برگماشته‌ایم ...»^۱.

بهترین منبعی که با جزئیات در باب لنگرگاه نعمت‌آباد صحبت کرده‌است، رساله امیر علی شیر نوایی با نام حالات پهلوان محمد به زبان ترکی جغتایی است. این رساله با همت آقای احمد حسینی مروی ترجمه شده و درین شماره از نامه بایسنقر اقبال چاپ یافته‌است.^۲ بعد از وفات پهلوان محمد، سرپرستی لنگر به خواهرزاده‌اش پهلوان درویش محمد می‌رسد. چندین رقععه از زبان سلطان حسین در منشآت عبدالله مروارید آمده‌است که مکرراً سلطان از وی خواسته که بر سلک پهلوان محمد ذکر حاجات نماید تا اهتمام سلطان را با خود داشته باشد. «اکنون که مرغ روحش [پهلوان محمد ابوسعید] خروش خروس ارجعی شنیده، کبک‌سان میل به کوهسار عدم نموده، آن موی شکاف نکته‌پرداز و آن غریب دوست غریب‌نواز به جای اوست؛ باید که سنت آن پیش‌رو قوم از دست ندهد که دستگیر او همان خواهد بود:

گرچه آن فرزانه از ارباب حاجت رخ نهفت خیل محتاجان به احسان تو حاجتمند باد
شد بلال از دهر، اما کم نشد بانگ نماز پهلوان گرفت عمر خویش و خویشاوند باد»^۳

در رقععه‌ای دیگر می‌خوانیم که: «درین فرصت که مولانا درویش محمد اوبهی به آستان

۱. اسفزاری، معین‌الدین، منشآت، تصحیح سیدامیر جهادی حسینی، صص ۵۱ - ۵۲.

۲. برای معلومات بیشتر رجوع کنید به: (نوایی، علی شیر، «پهلوان محمد ابوسعید و ترجمه فارسی رساله حالات پهلوان محمد»، مقدمه مسعود امینی، ترجمه احمد حسینی مروی، نامه بایسنقر، شماره ۳، ۱۴۰۲، صص ۴۹۷ - ۵۲۰.

۳. مروارید، شهاب‌الدین عبدالله، منشآت، تصحیح اسراء السادات احمدی، ۱۳۹۸، صص ۲۰۲ - ۲۰۳.

همایون آمد، عرضه داشت او گذرانیده و خبر جمعیت و فراغت اهل آن تکیه به عز عرض رسانید؛ ضمیر انور همایون خوش حال گشته، قاعده پرسش و تفقد شاهانه تقدیم یافت و آثار عنایت و عاطفت ما مشاهد و معاین او شد؛ می باید که امیدوار و مستظهر بوده، در مواد دعاگویی و ثناخوانی افزایش و از قاعده سلوک پهلوان مرحوم مبرور [پهلوان محمد ابوسعید] به هیچ حال تخلف ننماید».^۱

از دیگر آبادی های ساحه نعمت آباد می توان از سرای امیر علی شیر نوایی (مجموعه نعمتیه) یادآور شد: «نخستین ساختمان از مجموع ساختمانی مجتمع نعمتیه به شمار می آید. این سرای زیبا از لحاظ شوکت و عظمت گویا کوس برابری و همطرزی با قصرهای سلطان می زد. اگر این گونه نبود، بدیع الزمان میرزا جانشین سلطان حسین بایقرا در ابتدای کار خود در آن سکنی نمی گزید».^۲ در منابع دست دوم به آبادی های فراوان تری در این باغ اشاره شده است. در *باغ نامه هرات* اثر صابر هروی از کتاب خانه و تالار انجمن شعرا درین باغ یاد شده که همواره بر گرد علی شیر و جامی جمع می شدند.^۳

فکری سلجوقی از خانه ای در این باغ یاد می کند که حضرت جامی اواخر حیات خود را در آن سپری کرده است: «مرحوم امیر علی شیر با سلطان حسین بر سر پل تولکی، باغ و سرای دیگری نیز ساخته بودند که به نعمت آباد معروف بوده و حضرت جامی نیز اواخر حیات خویش را در نعمت آباد گذرانده و خانه وی در نعمت آباد واقع بوده که اکنون از مجموع آن عمارت اثری پیدا نیست».^۴

کاربری های درون باغ

همان طور که یادآور شدیم سرای پدری سلطان حسین در این ساحه نعمت آباد بوده است و بدین مناسبت، سلطان تعلق خاطری نسبت به این باغ و ساحه داشته است، چنانچه مادر سلطان در این مکان دفن می شود و سلطان فرمان موقوفاتی را برای تولیت این آستان صادر می کند: «بنا بر آن از اطیب اموال خود جهت وظایف و روایف ارباب استحقاق املاک و عقاراتی که تفاصیل هر یک از مضمون وقف نامچه همایون مستفاد می گردد، بر بیت المغفره والد غفران مآب و روضه السرور والده رضوان مآل و زاویه عالیه موسوم به نعمت آباد که از مستحدثات معمار همّت عالی بنیاد است وقف فرمودیم».^۵

۱. همان، صص ۲۱۱ و ۲۱۲.

۲. اسفزاری، معین الدین، *روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات*، تصحیح سید محمد کاظم امام، ۱۳۳۹، ج ۲، ص ۴۰.

۳. صابر هروی، محمد محسن، *باغ نامه هرات*، به اهتمام حاج احمد علی هدایت، ۱۳۸۶، ص ۶۳.

۴. واعظ، اصیل الدین و دیگران، *رساله مزارات هرات*، تصحیح و تعلیقات فکری سلجوقی، ۱۳۸۶، ص ۳۴۰.

۵. خوافی، ابوالقاسم شهاب الدین احمد، *منشأ الانشاء*، ج ۱، به کوشش رکن الدین همایون فرّخ، تهران، ۱۳۵۷، ص ۲۲۱.

از آن‌جا که لنگرگاه پهلوان محمد در اراضی این باغ بود، این لنگرگاه، گهگاهی میزبان اراکین دولتی به شمول شاه و فرزندان او و امیر علی شیر نوایی بود. همچنان حضور فقرا، درویشان، مسافران و مواشی‌شان در هر مدت زمانی که بودند، با غذا و آذوقه پذیرایی می‌شد. صابر هروی در کتاب *باغ‌نامه*، باغ نعمت‌آباد را به باغ سفید شبیه می‌داند که از آن به آکادمی بایسنغری تعبیر می‌کند. گویا در این باغ مجمعی از علما، دانشمندان، نقاشان، وراقان، مجلّدان، مذهببان و مینیاتوران حضور داشتند و به استنساخ و تزئین نسخ خطی که بعد از حملات مغول برجای مانده بود، همت گماشته بودند. همچنان اتاق یا حجره‌ای برای مولانا جامی در این باغ ساخته بودند که مولانا اواخر عمر خود را در این مکان سپری نموده‌است و گویا امیر علی شیر با مولانا جامی در این مکان نشست‌هایی در باب امور اداری و سیاسی ملک داشتند:

این باغ نه تنها شکل باغ و تفرجگاهی را داشت، بلکه عمارتی عالی و زیبا در این باغ ساخته شده بود که حاوی کتاب‌خانه، قرائت‌خانه و اطاق و یا تالار انجمن ادبا و شعرای نامی آن عصر که همواره دور امیر علی شیر نوایی و مولانا جامی (رح) جمع می‌شدند و به مباحث علمی - ادبی پرداخته و نقاشان و تذهیب‌کاران، مجلّدان و خطاطان به کتابت، تدوین، تذهیب و تجلید و نقاشی کتب علمی، ادبی، تاریخی، دینی و تصوفی پرداخته، برای احیای آثاری که در حملات مغول و تیمور به تاراج و از بین رفته بود و جسته‌جسته نسخه‌های بعضی از آن‌ها دستیاب می‌شد، مبادرت می‌کردند. در این باغ حجره و یا اطاق مخصوصی برای پذیرایی حضرت مولانا جامی (رح) اختصاص داده شده بود که اکثر اوقات امیر علی شیر نوایی با مولانا جامی خلوت و در مورد امور اداری و سیاسی به مشوره و مذاکره می‌پرداخت.^۱

وضعیت کالبدی، خطرات و تأثیرات محیطی و انسانی بالای باغ

در رقعته‌ای از منشآت عبدالله مروارید بدون ذکر تاریخ، خبر از سیلی خطرناک می‌دهد که ساحه نعمت‌آباد را در بر گرفته و گویا خساراتی در این ناحیه وارد ساخته‌است. این تذکر بعید نمی‌نماید که حادثه سیل سال ۸۹۸ ق. باشد. اسفزاری این واقعه را چنین می‌نگارد: «این سیل [در سال ۸۹۸ ق.] چون به جوار مزار بزرگوار شیخ الاسلام رسیده به سه بخش شده، یکی به میان خیابان سلطانی روان شده و یکی به جانب شرقی مزار و یکی به طرف غربی و هر حظیره و مقبره که پیش افتاده، از آن اثری نماند و پل تولکی را که به پل بابا کمال اشتهار داشت، از بنیاد برکنند؛ چنانچه زمین را که سیل جر کرده بود در موضع پل، هشت گز تخمین می‌کردند،

۱. صابر هروی، محمد محسن، *باغ‌نامه هرات*، به اهتمام حاج احمد علی هدایت، ۱۳۸۶، ص ۶۲.

تا حضرت سبحانی ... مقرب الحضرت سلطانی، امیر نظام الدین علی شیر، عمت آثار برکاته و عدالته را سعادت توفیق ارزانی داشت تا در دو روز آن پل را عمارت فرمود به مراتب بهتر و استوارتر از آنچه در ابتدا بود ...^۱ چنانچه که پهلوان محمد از این سیل جان به سلامت می برد، «متعاقب آن، خبر رسید که به حسب تقدیر ایزدی سیلی خطرناک از نواحی آستانه ملایک آشیانه حضرت مقرب باری گذشته، نعمت آباد را ممر عبور ساخته بود و آن پهلوان فرزانه جمعی از غریب و غریب زاده را چنانچه عادت میمون باشد به سیلاب فنا داده خود از آن مهلکه بیرون جسته، به غایت غریب نمود. می باید که هی حالات را عرض کرده متعاقب عرض حالات و سوال حاجت لازم داند»^۲.

آنچه اکنون از باغ و ساحه نعمت آباد به جا مانده، مقبره پهلوان محمد است (تصویر ۳). پهلوان محمد در سال ۸۹۹ق. یعنی یک سال بعد از حضرت جامی، از دنیا رحلت می کند و در درون باغ نعمت آباد، محل لنگرگاه خود مدفون می شود. شمایل مقبره مدور و به میدان کشتی گیری می ماند که یادآور پهلوانی های وی است و مساحت آن ۴۷ متر مربع بیش نیست. بر سر بالایی قبر لوح سنگی مرتفع نصب شده و «قطعه شعر[ی] از طبع امیر علی شیر در آن لوح به خط عالی نستعلیق که ظاهراً صاحبش میرعلی هروی است، محکوک است»^۳.

خواندمیر حادثه مرگ پهلوان محمد را چنین ثبت کرده است:

چون از عالم انتقال کرد، در بقعه نعمت آباد که به یمن مقدم شریفش در غایت رواج و رونق بود مدفون گردید و جناب مقرب الحضرت السلطانی جهت وفات آن مخلص جانی این قطعه در سلک نظم کشید:

قطعه

محمد پهلوان هفت کشور	که در دهرش نبود اقران و امثال
سر و سرحلقه اهل طریقت	که رفت از جور گیتی فارغ البال
ز بعد قطب عالم عارف جام	که او مخدوم دوران بود از اقبال
پس از سالی سوی جنت خرامید	از این دیرینه دیر مختلف حال
اگر پرسد کسی تاریخ فوتش	بگویش بعد مخدومی به یک سال

بر رأی ناظران لثالی بلاغت مختلفی نماند که این تاریخ به اسلوب غریب گفته شده زیرا که

۱. اسفزاری، معین الدین، *روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات*، تصحیح سید محمد کاظم امام، ج ۲، ۱۳۳۹، ص ۱۰۰.

۲. مروارید، شهاب الدین عبدالله، *منشآت*، تصحیح اسراء السادات احمدی، ۱۳۹۸، صص ۲۰۳ - ۲۰۴.

۳. واعظ، اصیل الدین و دیگران، *رساله مزارات هرات*، تصحیح و تعلیقات فکری سلجوقی، ۱۳۸۶، ص ۶۷.

به یک عبارت سال فوت دو کس معلوم و مؤدی می‌شود.^۱ این لوح سنگی که تا اکنون سالم و ثابت بر جای خود باقی است، به علت دو برآمدگی که از یک طرف دارد، در بین مردم محل به سنگ سینه‌دار نیز مشهور است (تصویر ۵). در جنب شمالی مقبره پهلوان محمد، تکه باغی حدود ۱۷۰ متر مربع، از بقایای باغ نعمت آباد باقی است که توسط مردم محل با گل و سیم خاردار احاطه و داخل آن نهالستانی و سبزی کشت شده است. دیگر از بقایای نعمت آباد، آبادی در کار نیست و تمام ساحات را خانه‌های مسکونی پوشانده است.

۱. خواندمیر، غیاث‌الدین، مآثر الملوک؛ به ضمیمه خاتمه خلاصه الاخبار و قانون همایونی، تصحیح میرهاشم محدث، چاپ اول، ۱۳۷۲، ص ۲۰۸.

نامه بایسنغر، شماره سوم، ۱۴۰۲ خورشیدی

تصویر ۵: لوح مزار پهلوان محمد کشتی‌گیر، سال ۱۳۹۹ خورشیدی

تصویر ۶: لوح سنگی مقبره پهلوان محمد، قطعه شعر امیر علی شیر نوایی، خط میرعلی هروی، زمستان ۱۳۹۹ خورشیدی

نامه باستانشناسی، شماره سوم، ۱۳۹۲ خورشیدی

تصویر ۷: بازنویسی کتیبه مدفون پهلوان محمد اثر عزیز هوشنگ عثمانی

نتیجه گیری

باغ نعمت آباد در ساحه شمال شرقی شهر هرات در جنب شرقی جوی نو در بین پل تولکی و پلی که از خیابان گازرگاه بالای جوی نو بسته شده موقعیت دارد که نظر به سهم مرد جوی در املاک میان بلوک، مساحت باغ نعمت آباد را ۵۰ جریب می توان تخمین زد. تاریخ ساخت این باغ به اوایل قدرت رسیدن سلطان حسین بایقرا و امیر علی شیر نوایی به عرصه حکومتداری و امارت (یعنی ۸۷۴ ق.) برمی گردد. از آن جا که تولد و دوران طفولیت سلطان حسین میرزا و امیر علی شیر نوایی در این ساحات اتفاق افتاده است، بناءً به آبادی این باغ هر دوی این بزرگوار توجه جدی مبذول داشته اند.

لنگرگاه پهلوان محمد کشتی گیر، سرای نخستین سلطان حسین و امیر علی شیر نوایی،

منزلگاه پیرانه سری مولانا جامی، عماراتی دیگری چون کتاب خانه، قرائت خانه و... از مجموعه نعمتیه بوده است. تأسیس لنگرگاه پهلوان محمد کشتی گیر در اراضی باغ نعمت آباد، حضور و اهتمام بیشتر اراکین و منصوبین شهزادگان تیموری را در پی داشت، چنانچه خود سلطان حسین، فرزندان وی و امیر علی شیر نوایی نسبت به ارادتی که با پهلوان داشتند، هر از گاهی در لنگرگاه پهلوان حضور به هم می رساندند.

آنچه که امروز موقعیت و موجودیت باغ را تثبیت می نماید، وجود مقبره پهلوان محمد است که در سال ۸۹۹ق. وفات نمود و به دستور سلطان حسین در اراضی این باغ دفن گردید. به شمول مقبره پهلوان محمد، از اراضی این باغ به مقدار ۱۷۰ متر مربع برجای مانده که توسط مردم همان محل، اطرافش دیوار کشیده شده و نهالستانی گردیده است.

منابع

- ابونصری هروی، قاسم بن یوسف، (۱۳۸۶)، رساله طریقی قسمت آب قُلب، مقدمه، تحشیه، تعلیق و تصحیح مایل هروی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- اسفزاری، معین الدین، (۱۳۳۹)، *روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات*، تصحیح سید محمد کاظم امام، ج ۱ و ۲، تهران: دانشگاه تهران.
- _____، (۱۳۹۸)، *منشآت*، تصحیح سید امیر جهادی حسینی، تهران: مجلس شورای اسلامی.
- افضلی، خلیل الله و عزیزی، محمود، (۱۳۹۹)، «جایابی باغ جهان آرای هرات و ضرورت انجام تحقیقات باستان شناسی»، *نامه بایسنغر*، شماره ۲، هرات، مؤسسه پژوهشی بایسنغر، صص ۳۵۵ - ۳۷۹.
- خواندمیر، غیاث الدین، (۱۳۷۸)، *مکارم الاخلاق*: شرح حال امیر علی شیر نوایی، تصحیح محمد اکبر عشیق، تهران: میراث مکتوب.
- _____، (۱۳۶۲)، *حبیب السیر فی اخبار افراد بشر*، تصحیح محمد دبیر سیاقی، ۴ جلد، تهران: خیتام.
- _____، (۱۳۷۲)، *مآثر الملوک*؛ به ضمیمه خاتمه خلاصه الاخبار و قانون همایونی، تصحیح میرهاشم محدث، چاپ اول، تهران: خدمات فرهنگی رسا.
- سابتلنی، ماریا اوا، (۱۳۹۵)، *میر علی شیر نوایی و روزگار او* (مجموعه مقالات)، ترجمه جواد عباسی، مشهد: طنین قلم.
- صابر هروی، محمد محسن، (۱۳۸۶)، *باغ نامه هرات*، به اهتمام حاج احمد علی هدایت، مشهد: ملک اعظم.

- مروارید، شهاب‌الدین عبدالله، (۱۳۹۸)، منشآت، به تصحیح اسراء السادات احمدی، تهران: مجلس شورای اسلامی.
- خوافی، ابوالقاسم شهاب‌الدین احمد، (۱۳۵۷)، منشأ الانشاء، ج ۱، به کوشش رکن‌الدین همایون فزح، تهران: دانشگاه ملی ایران.
- واعظ، اصیل‌الدین و دیگران، (۱۳۸۶)، رساله مزارات هرات، تصحیح و تعلیقات فکری سلجوقی، هرات: ناشر حاجی عبدالحلیم محمدی.
- نظامی باخرزی، عبدالواسع، (۱۳۷۱)، مقامات جامی، مقدمه، تصحیح و تعلیقات نجیب مایل هروی، چاپ اول، تهران: نشر نی.
- نوایی، امیر علی شیر، (۱۳۶۸)، تذکره مجالس النفایس، ترجمه شاه‌محمد قزوینی، به سعی علی اصغر حکمت، تهران: منوچهری.
- _____، (۱۴۰۲)، «پهلوان محمد ابوسعید و ترجمه فارسی رساله حالات پهلوان محمد»، مقدمه مسعود امینی، ترجمه احمد حسینی مروی، نامه بایسنغر، هرات، شماره سوم، صص ۴۹۷ - ۵۲۰.
- واله اصفهانی، محمدیوسف، (۱۳۸۲)، ایران در زمان شاه صفی و شاه عباس دوم حدیقه ششم و هفتم از روضه هشتم خلد برین، تصحیح محمدرضا نصیری و طاهره عدل، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

